

ПОЕТИЧНА СПАДЩИНА ГЕРАСИМА СМОТРИЦЬКОГО

Юрій МИНЕНКО

*кандидат філологічних наук,
старший викладач кафедри української мови і літератури
Національного університету «Острозька академія»
вул. Семінарська, 2, м. Острог
ORCID: 0000-0002-2916-4274
yurii.mynenko@oa.edu.ua*

Походячи з дрібношляхетського роду, Герасим Смотрицький отримав ґрунтовну домашню освіту. Письменник був відомий своєю неабиякою вченістю, володів грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. А 1576 року князь Василь-Костянтин Острозький, задумавши за прикладом протестантського князя Миколи Радзивілла (Чоргого) видати Святе Письмо українською мовою, запрошує Герасима Смотрицького до рикладжОстрога

У центрі уваги автора статі опинилися три віршовані твори письменника. Геральдичний вірш на герб Острозьких «Зри сія знаменія княжате славного» разом з передмовою вміщено на початку Острозької Біблії 1581 року. Автор символічно трактує елементи герба роду, обираючи лише окремі з них.

Другий вірш «До чительника» формально є зверненням до читача, проте за змістом становить ще один панегірик і прославляє рід Острозьких. Автор порівнює князя Острозького з Володимиром-хрестителем і Ярославом Мудрим, Наприкінці ж твору чітко вказує власне ім'я.

В епіграмі «Плютархус» Смотрицький наголошує на вищості духовної цноти перед матеріальною розкішшю. Давньогрецький філософ був виразником «ідеї добрих справ». Саме у дидактизмі цього тексту виразно помітна поетика нового стилю.

У поезії Герасима Смотрицького маємо поєднання ренесансних (переважно елементи змісту твору) і барокових рис (формальні ознаки). Таким чином, саме Герасима Смотрицького слід вважати першим бароковим українським письменником. В його поезії маємо справжню світоглядну еклектику – християнський аскетизм, «ідею добрих справ», ренесансне звернення до спадщини античності, Але всі ці ідейні складові виражені у бароковій формі геральдичного вірша, звернення до читача, повчальної епіграми.

Ключові слова: античність, геральдичний вірш, звернення до читача, князь Василь-Костянтин Острозький, панегірик.

THE POETIC HERITAGE OF GERASYM SMOTRYCKIY

Yurii MYNENKO

*Candidate of Philological Sciences,
Senior Lecturer at the Department of Ukrainian Language and Literature
The National University of Ostroh Academy
2 Seminarska str., Ostroh
ORCID: 0000-0002-2916-4274
yurii.mynenko@oa.edu.ua*

The family of Smotrycky had a petty noble origin. It confirms the archive data. The Gerasym studied at home. He was well known man for his considerable education; he knew Grek, Latin and Church Slavonic languages. The Protestant Prince Mykola Radziwill (Black) published the Bible by native language and the Prince Vasyl-Kostyantyn of Ostroh wanted to do the same. He invited Smotrycky to Ostroh in 1576.

There are three poetic works in the center of the article. They are two panegyrides to the Prince of Ostroh and the epigram «Plutarchus». The heraldic poem «Look to the sign of princely glory» with the preface was at the beginning of the Ostroh Bible of 1581 year. The author interprets elements of the coat of arms; he chooses only some of them.

The second poem «To the Reader» is an address to the recipient but in fact it is a panegyric to the Prince of Ostroh. The author compares the Prince of Ostroh with the Princes Volodymyr and Yaroslav of Kyiv Rus times. He indicates his own name at the end of the work.

Smotrycky tells about the superiority of spiritual value over the material in the epigram «Plutarchus». The ancient Greck philosopher was a supporter of the «idea of good deals». The didacticism of this poetry is a feature of new style. There is a combination of Renesaince (mainly elements of the content of the works) and Baroque features (formal signs). So the Gerasym Smotrycky is the first baroque Ukrainian writer. There is a worldview combination – Christian asceticism, the «idea of good deals», appeal to the antiquity heritage like in Renaissance but all of this has the baroque form of heraldic poem, an address to the reader, epigram.

Key words: *antiquity, heraldic poem, address to the reader, panegyric, the Prince Vasyl-Kostyantyn of Ostroh,*

У дослідженнях української поезії епохи бароко твори першого ректора Острозької академії, на жаль, згадували або частково (Шевчук, Чижевський, Криса), або як яскравий зразок фігурних віршів (Сорока, Ушкалов), адже у виданні «Острозької Біблії» текст вірша Смотрицького був розміщений у вигляді композиції герба роду Острозьких. Поезія Герасима Смотрицького була не лише зразком для пізніших авторів похвальних віршів на честь князів Острозьких, будучи першим таким твором на українських теренах, а й значною мірою виявилася засадничою щодо мотивів, символів та порівнянь поезії членів Острозького літературного кола останньої чверті XVI – першої половини XVII ст.

Питання про походження роду Смотрицьких можна вважати вирішеним, оскільки укладачі академічної енциклопедії покликаються на дані Центрального державного історичного архіву. Згідно з науковою статтею, Смотрицькі – дрібношляхетський рід, з якого походило кілька відомих українських церковних і освітніх діячів кінця XVI – початку XVII століття. «С. мали, очевидно, міщанське коріння та були нащадками дяка Данила, який у серед. 16 ст. жив у м-ку Смотрич на Поділлі (на той час королів. володіння, що входило до складу Кам'янецького староства)»[1].

Рік народження Герасима Даниловича залишається невідомим, Батько Герасима Данило «у богоспасаємоу граді Смотричі» переписав для якогось отця Василя україномовні «Пасії» (розповіді про Страсті Христові). У пом'янику Межигірського монастиря серед черниць згадується «Мавра, отця Смотрицького мати» [2, 177].

Очевидно, Герасим Смотрицький здобув домашню освіту при батькові Данилові, бо в передмові до Острозької Біблії 1581 р. говорить, що «училища не бачив». Проте він був досить освіченою людиною, володів грецькою, латинською та церковнослов'янською мовами. У книзі «Оборона Верифікації», надрукованій у Вільно в 1621 р., його син Мелетій писав: «Знало Герасима Даниловича Смотрицького Поділля, котре родило його, і виховало, і гродським писарем кам'янецьким за трьох старост кам'янецьких мало. Знала Волинь, де від ... князя Острозького, воєводи Київського забезпеченим, при своєму землянському на Поділлі земельному наділі, непогірдливій маєтності, при косянтинівському тракті мешкав». Маєтності Смотрицького – села Баклаївка та Борисівка – названі у книжці Якова Суші «Савло і Павло» (Рим, 1666). [3, 413].

Герасим у 1560-х і на початку 1570-х працював писарем Кам'янецького гродського суду, а з середини 1570-х прибуває на службу до Василя-Костянтина Острозького (згадується як косянтинівський зем'янин, княжий підскарбій). Ймовірно, Смотрицький опиняється а Острозі наприкінці 1576 р. після того, як В.К Острозький отримав від Стефана Баторія привілей на Острог і приступив до організації в ньому культурно-освітнього центру, Цей факт підтверджується згадкою про надрукований у Львові «Апостол» 1576 р., де наприкінці книги був поданий «Королівський привілей за підписом князя В.-К. Острозького та справою підскарбія Герасима Даниловича». [3, 413].

Саме Герасим Смотрицький й очолював Острозький культурно-науковий осередок. Задум створення гуртка освічених книжників був зумовлений відповідною практикою протестантів у Речі Посполитій. Так, зібрав когорту книжників у Пінчові на півдні Польщі князь Миколай Радзивілл (Чорний). На думку Л. Тимошенка, «найбільш вірогідним може бути припущення про взорування князем А.-К. Острозьким на кальвіністській школі-гімназії в Пінчові, де готувався переклад Берестейської Біблії (при цьому не порушується принцип хронологічної наступності). Практично обидва навчальних заклади та центри створювалися не стільки з навчальною метою, скільки для підготовки перекладу Святого Письма,

з різницею майже 20 років» [4, 214]. Перший повний переклад Біблії польською мовою побачив світ 1563 року.

Дещо згодом наприкінці 1560-х російський вигнанець Андрій Курбсткий у Милянєвичах поблизу Ковеля організовує культурний осередок. « Князь залучив до нього росіян-емігрантів, місцевих волинських діячів, знавців латинської та грецької мов; ченців, священників. Осередок мав виразно православне спрямування. Його перекладацька діяльність зумовлювалась, насамперед, потребами поточної антипротестанської, меншою мірою, антикатолицької ідеологічної боротьби на східних землях Речі Посполитої» [3, 188]. Купбський перекладав і видавав лише твори святих отців, Острозький же мав амбітніше завдання – видання повного тексту Святого Письма.

Важливою справою було також написання передмови до вже підготовленої Острозької Біблії 1581 року, що й було доручено Герасиму Смотрицькому. Тут же вміщено і геральдичний вірш на герб Острозьких. Сама ця поезія, що починається словами «Зри сія знаменія княжате славного», неодноразово була об'єктом детальних наукових розвідок (згадати хоча б дослідження В. Шевчука [5, 114–115]). Автор алегорично обігрує елементи герба роду такі, як: корона як символ влади; воїн, який перемагає змія «копієм»; воїн з мечем на коні (на сьогодні подібне зображення є гербом Литви)); зірка і сонце.

За аналогією з практикою польських поетів, котрі активно творили такі зразки поезії (стеммати писали на замовлення власників гербового знака навіть посередні за своїм творчим обдаруваннями поети), Смотрицький обирає лише окремі, найважливіші, на його думку, знаки рожу, оминаючи приміром стрілу і півмісяць.

Саме цю поезію можна вважати першим зразком геральдичного вірша в українській літературі. Цей жанр належить до так званого «високого» бароко, звеличуючи чесноти носіїв герба – князів і магнатів. Автор же ще й розмістив текст у формі чотирьох строф, наслідуючи композиційно герб роду, цілком у дусі бароко культивуєчи насамперед формальні ознаки.

На думку професорки Б. Криси, «Поважні наміри автора, що відповідають незвичайності події, його неабияка начитаність промовисто спираються на геральдичні знаки, мов на опору цієї структури, що проявляється в кожній строфі. І як наслідок – навколо постаті Костянтина Острозького зі щойно виданою Біблією об'єднується весь християнський світ, зокрема й український – у змаганні за духовні пріоритети» [6, 125] Найвиразніше це виявляється у порівнянні зі знаменитим римським імператором

И ты крестное знаменіе не туне носіши,
вєлікому Константину им ся подобіши.

Он бо на небеси сіє відѣв, побѣдил съпостаты,
ты же побѣждай еретик и бѣсов три статы. [7, 264]

У поетичному доробку письменника маємо також вірш «До читателя», що прославляє рід Острозьких «яко вірна стража» православ'я, Обидві поезії подаються після прозових передмов і становлять своєрідний диптих, маючи подібні мотиви.

Проте якщо перший вірш прославляє «знаменіє» Острозьких, то другий словами «Всякого чина православний читателю» має на меті звертання безпосередньо до адресата.

Цілком реформаційною ознакою є порада читати 99-говірша з «Послання до римлян» апостола Павла: «Ми знаємо, що тим, які люблять Бога – посланим за його постановою – усе спадає як добро. Бо яких він передбачив, наперед призначив, щоб були подібні до образу Сина його, щоб він був первородний між багатьма братами» 6, 126 Звернення до уривків зі Святого Письма часто трапляється у творах поетів Острозького літературного кола кінця XVI століття На це звернув увагу ще В. Кречотень, аналізуючи образність барокових поетів. Відсилання до цитати з Біблії він знаходить і у Даміана Наливайка: «Уже у вірші «До того ж чителника» з книжки «Лѣкарство на оспалый умысл чоловѣчій...» (Острог, 1607) Даміан Наливайко на підтвердження своєї думки наводить приклад із стародавньої історії, розповідаючи, як Василій Македон, «цесар кгрецкій славный», дбав про виховання свого сина Лева і тим самим ударував його чеснотами (рядки 15–20)» [8].

Попри цілком християнський зміст, згадки про Володимира-хрестителя і Ярослава Мудрого, все ж це панегірик князю Острозькому, який був ідеологом і меценатом видання Біблії:

Єрослав зиданієм Фцерковным Кієв и Чернигов украси,
Конъстантин же єдину съборную церков писанієм възвыси.
Болше о сем недоумѣю, ниже дръзаю писати,
ини бо о сем множає могут и лучше сказати.
Паче же польска кронника и русскій лѣтописець
свѣдительствоуют дом сей, яко побѣдоносець [7, 265].

Формально ж твір є зверненням до читача. У творі маємо чимало мовних перекичень. Впадає в око також використання прикметника «руській», тбто український. Сам же князь послідовно є «Костянтином», а не своїм даним під час хрещення іменем «Василь». Саме «Костянтин» був родовим іменем Острозьких – таке ім'я мали батько і син князя Тож він сміливо додавав це ім'я ще з юнацьких років.

Орієнтація на читача є важливою рисою поезики бароко, література цього часу помітно секуляризується. Професор В. Кречотень зазначав: «Книжна позацерковна поезія розвивається з поширенням писемності серед усіх верств світського населення — магнатства, середньої та дрібної шляхти, міщанства, козацтва, а частково і селянства. Її розвиток тісно пов'язаний із шкільництвом та книгодрукуванням. Це виявляється і в її жанровому спектрі — на перших порах вона функціонує насамперед у формах різного роду шкільних декламацій, навчальних вірців і вправ, у формах прикнижкового реквізиту — посьвят, геральдичних епіграм, передмов, післямов тощо» [8]. Звернення до адресата стає нормою для літератури нової доби. Щоправда, у Герасима Смотрицького як ранньобарокового письменника конкретної апеляції до читача немає, все обмежується заголовком. Автор звертає увагу адресата, аби прославити славетний рід.

Найбароковішою ж частиною поезії є, звісно, кінцівка, що чітко вказує автора: Сія предсловная сказанія и двострочное съгласіе многогрѣшным Герасимом Даниловичем съставлено бѣ [7. 265].

Від колишнього топосу скромності тут маємо лише прикметник «многогрішний». Класичним зразком повчальної епіграми є чотиривірш «Плутархус»:

Такіє нехай у тебе мѣсце мѣвають,
Которые не ради на все зезволяютъ,
А которым мылша роскош, ниж цнота –
Предъ такими кажи замикають ворота [7, 265].

.Мова йде, звісно, про Плутарха – давньогрецького історика і філософа, відомого своїми моралізаторськими повчаннями. «Вищою етичною цінністю для Плутарха є «благодушність», щиросердечний спокій, досягти якого можна лише добрими справами, дружнім ставленням до людей («філантропія»), суворим виконанням обов'язків щодо оточуючих» [9].

Плутарх став одним з найулюбленіших античних мислителів для митців подальших епох. Проте, очевидно, найближчою для Смотрицького стала думка про уподібнення Богові як вищу мету життя людини. Таке твердження цілком суголосне з ідеями християнського аскетизму – людина має зазнавати страждань, аби уподібнитися Ісусу Христу, якого розіп'яли на хресті за людські гріхи.

Сам факт звертання до античної спадщини є, звісно, ренесансною традицією, що цілком закономірно для української літератури цього часу, що вповні не знала Відродження. Стисла ж форма і повчальність (берегти цноту) – ознаки нового світогляду барокової доби. Таким чином, саме Герасима Смотрицького слід вважати першим бароковим українським письменником. В його поезії маємо справжню світоглядну еkleктику – християнський аскетизм, «ідею добрих справ», ренесансне звернення до спадщини античності, Але всі ці ідейні складові виражені у бароковій формі геральдичного вірша, звернення до читача, повчальної епіграми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Енциклопедія історії України: Додатковий том. Кн. 1: А–Я. Київ: Наукова думка, 2021. URL: http://www.history.org.ua/?termin=Smotrytskyj_H,0.
2. Бондарчук Я. Історія Острозької академії : *монографія* . Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2015. 467 с.
3. Острозька академія XVI – XVII століття: *Енциклопедія за ред. І. Пасічника*. Острог: Видавництво Національного університету «Острозька академія». 2010. 512 с.
4. Тимошенко Л.В. Берестейська (Радзивілівська) Біблія 1563 року та її вплив на релігійні культури Східної Європи. (До 450-річчя видання пам'ятки) / *Український археографічний щорічник*. 2013. Вип. 18. С. 196–218. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2013_18_15
5. Шевчук В.О. Муза Роксоланська: Українська література XVI – XVIII століть: У 2 кн. – Книга перша: Раннє бароко. Київ: Либідь. 2004. 400 с.

6.Криса Б. Онтологія ра ньобарокового віршованого тексту *Біля джерел українського бароко: Збірник наукових праць. [У надзаг.: Львівська медієвістика. Вип. 3].* Львів: Свічадо., 2010. С. 120–127.

7.Українська поезія XVI століття Київ.: Радянський письменник. 1987. 287 с.

8.Крекотень В. Українська книжна поезія кінця XVI – початку XVII століт/ *Українська поезія. Кінець XVI – початок XVII ст.* Київ.: Наукова думка, 1978. С. 5–24.

9.Плутарх Вікіпедія: вільна енциклопедія. URL: <http://www.uk.wikipedia.org>

REFERENCES

1.Encyklopediia istoriï Ukraïny: Dodatkovyj tom [Encyclopedia of the history of Ukraine: Additional volume]. (2021). Vol. 1: A–Ya. Kyiv: Naukova dumka. Retrieved from: http://www.history.org.ua/?termin=Smotrytskyj_H,0.

2.Bondarchuk, Ya. (2015) *Istoriya Ostrozkoï akademii* [History of Ostroh Academy]: monografiya. Ostrog: Vydavnytstvo Nacionalnogo universytetu «Osrozka akademiya», 467 p.

3.Ostrozka akademiya XVI – XVII stolittya [Ostroh Academy of the 16th – 17th centuries:]. (2010). Ostrog: Vydavnytstvo Nacionalnogo universytetu «Osrozka akademiya», 512 p.

4.Tymoshenko, L.V. (2013). Berestejska (Radzyvilivska) Bibliya 1563 roku ta yiyi vplyv na religijni kultury` Sxidnoyi Yevropy`. (Do 450-richchya vydannya pamyatky) [The Berestei (Radziviliv) Bible of 1563 and its influence on the religious cultures of Eastern Europe. (To the 450 year of the publication of the monument)]. *Ukrayinskyj arxeografichnyj shhorichnyk*. Vyol. 18. p. 196–218: Retrieved from: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Uashch_2013_18_15 [in Ukrainian].

5.Shevchuk, V. (2004). *Muza Roksolanska: Ukrayinska literatura XVI – XVIII stolit* [Muza Roksolanska: Ukrainian literature of the 16th – 18th centuries]: T.1.

6.Krysa, B. (2010). Ontologiya ra nobarokovogo virshovanogo tekstu Bilya dzherel ukrayinskogo baroko [Ontology of early baroque poetic text Near the sources of Ukrainian baroque]: *Zbirnyk naukovy pracz.*: Lvivska mediyevistyka. Vol. 3. Lviv: Svichado. P. 120–127 [in Ukrainian].

7.Ukrayinska poeziya XVI stolitty [Ukrainian poetry of the 16th century] (1987). Kyiv: Radyanskyj pysmennyk, 287 p.

8.Krekote, V. (1978) *Ukrayinska knyzhna poeziya kincy XVI – pochatku XVII stolit* [Ukrainian book poetry of the end of 16-th – beginning of the 17-th centuries]. *Ukrayinska poeziya. Kinecz XVI – pochatok XVII st.* Kyiv, P. 5–24 [in Ukrainian].

9.Plutarx Vikipediya: vil`na ency`klopediya [Plutarch]: Retrieved from: <http://www.uk.wikipedia.org>